

Møn Kulturarvsatlas. Forslag til kortlægningsemner.

Foreløbigt tryk af 5. december 2005

Tidsepoker til KIP- skema tilpasset udviklingen på Møn. Baggrund for inddeling:

Oldtid: Højbyggernes æra

Overalt på Møn findes spor efter oldtidens indbyggere. I Jægerstenalderen udgjorde øen med sine mange nu inddæmmede fjorde og vige et godt sted for fiskere at slå sig ned.

Da landet blev ryddet og indbyggerne begyndte at omstille sig til bondestenalderens landbrug omkring 4000 f. Kr., blev der bygget talrige dysser og jættestuer over hele Møn kommune.

Omkring 130 i alt, men mange kan være gået tabt i den tid, der er gået siden da. Sammen med højene fra den efterfølgende bronzealder repræsenterer de med over 800 stk. et væsentligt træk ved det mønske landskab.

Fundene fra den efterfølgende jernalder/vikingetid er knap så monumentale. Men talrige overfladefund vidner om et intensivt benyttet område. Sejlspærringer og voldanlæg er en indikation om, at det ikke udelukkende var en fredelig periode, men at der også var stridigheder, enten interne eller med udefra kommende magter.

Middelalder og tiden op til 1660: Sild og Stegeborg

Middelalderen var en rig periode for Møn, hvor sildefiskeriet i Østersøen blomstrede. Sildene blev afsat på store silde marker i Skåne. I løbet af 1500-tallet gik det nedad for sildefiskeriet og Møn mistede grundlaget for sin indtjening.

Den mægtige Stegeborg ved indsejlingen til Stege Nor spillede en vigtig rolle for Møn i middelalderen. Borgen blev opført i starten af 1200-tallet, samtidigt med kirken, ødelagt under Grevens Fejde i 1534 og endeligt nedrevet i slutningen af 1700-tallet.

Tabet af borgen og sildefiskeriet satte Møn i en stille position.

1660-1790: Forarmelsen.

Tiden omkring enevældens indførsel fik særlig betydning for Møn. Svenskekrigene og kongens indsættelse af von Plessens Hestegarden trak i udpræget grad Møn og øerne i økonomisk uføre. Gårde, bønder og jorde blev udpint og ødelagt, således at hele reproduktionsapparatet gik i stå. Der gik op mod hundrede år førend økonomi og produktion atter kom på gled.

1790-1880: Den florissante periode på Møn.

Tiden efter krongodssalget og udskiftningen satte på mange måder gang i handel og byggeri. De nye godser opførte hovedbygninger og anlagde parker. I Stege kom håndværksmestre og købmænd fra Tyskland, som bidrog til den stigende handel. Der blev opført købmandsgårde og borgergårde.

I landskabet skete der store forandringer med udskiftede jorder, fredsskov og landvindinger. Tiden falder sammen med den åndelige vækkelse, der manifesterede sig ved højskole og friskoler sidst i perioden.

1880 – i dag: Industriel Produktion.

Fra 1880erne begyndte en ny epoke baseret på industriel produktion. Den effektivisering, der var påbegyndt i landbruget med dræning af vådområder blev fortsat bl.a. med sæsonbetonet arbejdskraft. Samtidig med omlægningen til roedyrkning opstod en landbrugsrelateret industri, som sammen med befolkningstilvæksten betød at service og liberale erhverv voksede frem.

Sukkerfabrikken i Stege var en meget stor arbejdsplads for Møn og øer.

Industrialiseringen fortsatte sin vækst ind i 1960erne. Såvel land som by blev styrket af handlen, der affødte velfungerende oplandsbyer og købstad. I landsbyerne blev der bygget centralskoler.

Nedgangen i landsbyernes vækst begyndte i midten af 1900-tallet med mekaniseringen af landbruget, som medførte en affolkning på landet. Handlen blev koncentreret i enkelte større landsbyer og sukkerindustrien i Stege blev nedprioriteret.

I dag er det karakteristisk, at der pendles mellem arbejde og bolig.

Nedgangen i industriel produktion har kun efterladt sig få varige spor i landskabet.

KIP-skema af 1.12.2005, tidsepokerne er revideret og tilpasset Møn.

Tid: Oldtid og Vikingetid

Landskabstyper	Tema	Emner	Mulige kulturmiljøer
Kyst	Bebyggelse, fiskeri, jagt, håndværk, søfart, handel, forsvar	Bopladser Bebyggelse Naturhavne Hulveje Pælespærringer Handelspladser	
Moræneland	Bebyggelse, landbrug, håndværk, jagt, forsvar, infrastruktur	Bopladser Hustomter Rydningssøser Skeldiger Forsvarsvolde	
Ådale, kær og eng	Bebyggelse, fiskeri, forsvar, infrastruktur, landbrug	Bebyggelser Broer, trædesten	
Strukturer på tværs af landskabet	Tro og skik	Gravpladser og -anlæg Kultsteder Bautasten Runesten Helleristninger	Busene Have

Tid: Middelalder samt perioden ca. 1500-1660

Landskab	Tema	Emner	Mulige kulturmiljøer
Kysten	Fiskeri, søfart, færgefart	Fiskerlejer, bådehuse Ladepladser Havne Færgesteder og kroer Naturhavne Landsbyer Købstæder Fiskepladser, landdragningssteder Vadesteder	Nyord By Stege, Borre
Ager	Landbrug og bebyggelse	Landsbyer med jorder og ejerlavsskel, skelsten Dyrkningssystemer Hovedgårde Enestegårde Overdrev Dyrefolde Tingsteder	Bogø By Elmelunde
Skov	Skov, jagt, bebyggelse	Fangstgruber Højryggede agre	
(Ådale), kær og eng	Bosætning, industri	Bebyggelsesmønster Dyrefolde Vandmølleanlæg Teglovne Tørvegravning Dæmninger Kanaler Fiskedamme Broer	
Bakkeland	Bosætning	Dyrkningssystemer Bebyggelsesmønster	
Strukturer på tværs af landskabet	Købstad/Handel	Bystrukturer (gadeforløb, terrænforhold) Bymarker Markedspladser	
	Tro og skik	Kirker, kapeller, præstegårde Ødekirkegårde Helligkilder Kors Kultsten/-træer Valfartssteder Klostre	Fanefjord
	Fæstningsanlæg	Voldsteder/fæstningsanlæg Konge- og bispeborge Sejlspærringer Skanser Forsvarsvolde	
	Infrastruktur	Vejforløb, milepæle/-høje, vejsten, stenkister Færgesteder Kanaler	

Tid: Perioden ca. 1660-1790 ("Nedgang og forarmelse")

Landskab	Tema	Emner	Mulige kulturmiljøer
Kysten	Fiskeri, søfart, færgefart	Fiskerlejer Støjlepladser Færgesteder og kroer Anlagte havne Fiskepladser, landdragnet Skipperbyer Skibsværfter Fyranlæg Lodsbyer og lodseri Landvinding Ladepladser	
Ager	Landbrug og bebyggelse	Landsbyer, dyrkningssystemer, skelsten Grønne gader Hovedgårde og godslandskaber (inkl. skove, marker, arbejderboliger, alléer, parker, fiskedamme, mv.) Kronens ejendomme Enestegårde Gårde, huse, hustomter Dyrefolde Overdrev Græsningshaver og drivveje Diger/ejerlavsskel	Klintholm Gods
Skov	Plantning	Begyndende plantning, Parkanlæg Fangstgruber Sten- og grenkast	Fanefjord Skov
Kær og eng	Bosætning, industri	Vandmølleanlæg Industri Keramikovne Vandingsanlæg/kanaler Kornmøller Tørvegravning Bebyggelsesmønster Landvinding af søer, moser mv. Broer	Råbylille Sø
Bakkeland	Bosætning	Dyrkningssystemer Bebyggelsesmønster	
Strukturer på tværs af landskabet	Handel/købstad	Havn og by Markedspladser Købmandsgårde	
	Håndværk	Kridtgrave, kalkbrænding Teglværker	

	Tro, skik	Kirker, kirkegårde, kapeller, præstegårde Kirkestier Helligkilder Kultræer/-sten Valfartssteder Mindesten	Damsholte Kirke
	Recreation	Parkanlæg Sommerhuse	■
	Infrastruktur	Amtsveje (hovedveje) Andre vejforløb Dæmninger, kanaler Milepæle/-høje, vejsten Færgesteder Broer	
	Befæstning	Skanser/forsvarsanlæg	Hårbølle skanse

Tid: Ca. 1790 – 1880 (Den florissante tid på Møn).

Landskab	Tema	Emner	Mulige kulturmiljøer
Kysten	Fiskeri, søfart, færgefart, industri, rekreation, vandregulering, klitlandbrug, naturbeskyttelse	Færgesteder Broer Havne Ladepladser Fiskerihavne Fiskepladser Værftsindustri Skipperbyer Fyr, lodsudkigstation, lodshuse, redningsstationer Sluser og diger Strandenge Jagt Blandingsøkonomi bl.a. landbrug, fiskeri mv.	Stege Nor: Skelbæk bro
Ager	Landbrug og bebyggelse	Landsbyer Rural by Gårde, huse Hovedgårde og godslandskaber (inkl. skove, marker, arbejderboliger, alléer, parker mv.) Enestegårde Landvinding	Råbymagle, Mandemarle Museumsgården Nordfeld Kostervig
Skov	Rekreation, skovbrug naturbeskyttelse	Plantager Lystanlæg Samlingspladser, udflugtsmål og anlæg Planteskoler, gartneri Naturskov	
Kær og eng	Industri, landbrug, bosætning	Mølleanlæg Tørvegravning Landvinding Bebyggelsesmønster	
Bakkeland	Bosætning, industri, rekreation	Bebyggelsesmønster Råstofudvinding Lystanlæg Samlingspladser, udflugtsmål og anlæg	Damme/Askeby
Strukturer på tværs af landskabet	Handel	Købmandsgårde Møllerier	
	Rekreation	Sommerhuse	Liselund

TID: 1880- i dag

Landskab	Tema	Emner	Mulige kulturmiljøer
Kysten	Fiskeri, søfart, færgefart, industri, rekreation, vandregulering, klitlandbrug, naturbeskyttelse	Færgesteder og kroer Broer Havne Ladepladser Udskibning af kugleflint, roer, tegl mv. Fiskerihavne Fiskepladser Værftsindustri Skipperbyer Fyr, lodsudkigstation, lodshuse, redningsstationer Hoteller, søbade, pensionater mv. Lystbådehavne, marinaer Samlingspladser, udflugtsmål og anlæg Sluser og diger Strandenge Jagt Blandingsøkonomi bl.a. landbrug, fiskeri mv.	Bogø havn Klintholm Havn Hegnede Møns Klint
Ager	Landbrug og bebyggelse	Landsbyer Gårde, huse Hovedgårde og godslandskaber (inkl. skove, marker, arbejderboliger, alléer, parker mv.) Enestegårde Udstykning – husmandsbrug, jordbrugsparcer Dyrkningssystemer Roebaner Landvinding Hønserier Dyrskuepladser Foderstofforretninger mv. Forsamlingshuse	Nyvang, Ryttervænget
Skov	Rekreation, skovbrug naturbeskyttelse	Plantager Lystanlæg Samlingspladser, udflugtsmål og anlæg Planteskoler, gartneri Naturskov	
Kær og eng	Industri, landbrug, bosætning	Mølleanlæg Tørvegravning Landvinding Bebyggelsesmønster	
Bakkeland	Bosætning, industri, rekreation	Bebyggelsesmønster Råstofvinding Rekreation – feriehus, turisme, Lystanlæg Samlingspladser, udflugtsmål og anlæg	
Strukturer på tværs af	Handel	Købmandsgårde Møllerier	

landskabet		Tømmerhandel Lokale handelscentre	
	Andelsanlæg	Mejerier, frysehuse, tørmælksfabrik, andelskostald, Brugsforeninger Foderstofforretninger	
	Skoler	Højskole, efterskoler, kostskole Handelsskole, tekniske skoler, søfartsskole, husholdningsskole Folkeskoler Friskoler	Rødkilde
	Tro, skik	Kirker, kirkegårde, kapeller, præstegårde Valg-/frimenighedskirker Missionshuse Forsamlingshuse	
	Fæstningsanlæg	Skanser Befæstningsanlæg 1818-1918 Befæstningsanlæg 1940-1945	
	Købstad	Bymidter Nye boligområder Havn Handelsstrøg Handelsgartneri Dyrskuepladser	Det græske kvarter
	Forstæder	Villaer Erhvervsområder	

	Håndværk, industri	Kridtgrave, kalkbrænding Teglværker Jernstøberier Sukkerfabrik, småkagefabrik, saftstation, ægpakkeri, tekstilfabrik, flintstenindustri, garveri, frørenseri o.l. Smede- og maskinværksteder Nye industrikvarterer	Sukkerfabrikken og arbejderkvarteret Daneflint
■	Rekreation/fritid	Parkanlæg Haver Kolonihaver Sportsanlæg, spejderhytter mv. Vandrerhjem, feriekolonier mv. Museer Biografer Teatre Golfbaner Put-and-take Jagt Skydebaner Sommerhuse	Ulvshale
■	Infrastruktur	Amtsveje (hovedveje) Andre veje Broer Færgesteder Gasværk Radaranlæg Post, telegraf, telefon Forskningsinstitution Sygehus, alderdoms- og plejehjem Børneasyl Flyvepladser Kraftværker Forbrændingsanlæg mv. El-ledninger og transformerstationer Bebyggelse langs udfaldsveje Nutidige vindmøller	Lindholm

Prioriterede forslag til kulturmiljøer:

De første 10 er mest bearbejdede. De øvrige er skitser/forslag.

Kursiv-tekst er et input til hvad kulturmiljøet blandt andet rummer. I forbindelse med indplaceringen i skemaet er foretaget en fokusering på et emne eller en tid.

1. Stege by - *købstaden med vold og Mølleport*

2. Sukkerfabrikken og arbejderkvarteret omkring - *fabriksanlæg, funktionærboliger, arbejderboliger, jordbassiner*

3. Nyord by - *by og landskab, bebyggelsesmønster*

4. Borre – *byen og landskab, kirken, silo, tidligere købstad*

5. Liselund – *kulturen i naturen, den romantiske have, oldtidsromantik*

6. Møns Klint – *klint, Jydelejet, hotel, vandrerhjem, turisme, skovens mange stednavne, gravhøje, højryggede agre*

7. Fanefjord Skov – *pavillon, skovhistorie*

8. Busene Have – *oldtid, gravhøje, bautasten, skanse*

9. Bogø By – *kro, købmand, præstegård, kostskole, kirke, bank, mølle, havn*

10. Mandemarke – *fortelandsby, udflyttede gårde i blokudskiftning*

Damme/Askeby – *saftstation, mejeri, brugs*

Stege Nor – *Lendemarkes sydside, bro, bedding, Steges byprofil set fra syd, Katrinedal, Slotshøj, landsbyer på sydsiden med kig til vandet, Skelbæk bro, Rødkilde*

Ulvshale - *skov, flinteudskibning, skanse, sommerhuse, bro*

Fanefjord – *fjorden rundt, Marie Grubbe Færgested, mader, kirke, Grønsalen*

Nyvang og Ryttervænget– *husmandsudstyknings steder 1920-erne*

Hegnede –*nedlagt teglværk, udskibning*

Klintholm Gods – *herregården i landskabet, allé, kirkestier til Magleby, park, det oprindelige herregårdsanlæg*

Nordfeld - herregård

Daneflint – industrianlæg, flint, skanse

Lindholm - forsøgsstation

Elmelunde - kalkmalerier, von Plessen, kobler, kirke, alderdomshjem, landsby-landevejsby

Rødkilde Højskole

Bogø Havn

Museumsgården

Råbylille Sø – diger, ejerlav

Damsholte kirke – arkitektonisk pejlemærke på Vestmøn, kirkegård, terræn, sø, herregårdsanlæg

Det græske kvarter – villakvarter i Stege, nord for volden

Kostervig - landsbyerne, Kong Asgers høj, Borrens bjerg, inddæmmet areal

Råbymagle – velbevarede gårde

Hårbølle Bro – lystbåde, fiskerleje, gamle sommerhuse, skanse

Klintholm havn – fiskeri, turisme, toldbygning, lystbådehavn

1. Stege by

Stege by rummer strukturer fra middelalderen som ses i dag. Det er først og fremmest gadenettet som har samme linieføring som i middelalderen. Storegades forløb viser et knæk ind mod torvet og dette middelalderlige træk er på enestående vis bevaret. Storegade er ikke rettet ud, så den motoriserede trafik må tilpasse sig gadeføringen. Til gadenettet hører torvene Store Torv og Gåsetorvet som ligger på samme sted og som har samme oprindelige funktion som mødested og holdeplads. Dernæst rummer Stege byhuse langs gaderne op til Store Torv, hvis haver i dag afspejler 1700- tals huses beliggenhed, hvor mange er genopført i samme bygningshøjde. Stege omslutes af volden med Mølleporten, et synligt tegn på befæstningen. Det er særligt at tårnet er bevaret. Stege by er valgt fordi samtiden har valgt at bevare de væsentlige samfundsmæssige træk som byen udviser på nationalt og lokalt plan. En bevarende lokalplan nr.94 for Stege gamle by sikrer bærende bevaringsværdier i Stege inden for volden ligesom et udvalg for Storegades forskønnelse nedsat ca. 1990, påser at farver og skilte på Storegade holder sig inden for forskrifterne. Selv om Stege rummer fredede bygninger og anlæg som har været fredet i snart 100 år og der er offentlig sikring af bevaringsværdier er Stege sårbar for nedrivninger og ombygninger af huse som kan ændre de fysiske strukturer af det gamle middelalderbillede. Det gælder f.eks. opførsel af huse på grundene op til volden, som slører billedet af den rummelige Stege købstad. Stege er derfor udvalgt som muligt kulturmiljø for at vi kan sikre Steges bærende bevaringsværdier. Stege er beskrevet og dokumenteret i videnskabelig litteratur.

Kulturmiljø	01	Stege Købstad
Tid		Middelalder
Karakteristik	Natur	Stege ligger på den nordlige side af indløbet til Stege Nor, på en lavtliggende moræneflade fra sidste istid. Selvom Møn har hævet sig siden sidste istid, viste udgravningen af Stege Borg, at vandstanden i middelalderen var omkring 50 cm højere end i dag.
	Kultur	Navnet Stege skulle henvise til en sejlspærring af nedbankede pæle – ”stilka” eller ”stäk” eller ”stik”. Netop en pælespærring er der fundet rester af inde mod noret. Denne kan dateres til yngre jernalder. Årstallet for Steges grundlæggelse kendes ikke præcist. Stege får købstadsprivilegier af Erik Klipping i 1268. De ældste dele af Stege kirke, Skt. Hans, er opført i første halvdel af 1200-tallet, og dette må hænge sammen med selve byens grundlæggelse. Der findes skriftlige efterretninger om yderligere en middelalderlig kirke i Stege: Skt. Gertrudskirken, der menes at have ligget ved det der i dag hedder Skt. Gertrudsstræde. Denne forsvandt omkring reformationen, og resterne af den menes at være brugt som byggemateriale til forbedringer af Skt. Hans kirke. I dag afgrænses Steges middelalderlige bykerne mod nord af byvolden og til alle andre sider af havet. Denne afgrænsning fik byen i løbet af 1400-tallet, hvor den store grav blev gravet og byens tre byporte – hvoraf Mølleporten er den eneste

		<p>bevarede – blev opført. Gennem middelalderen var byens centrum kirken, og herfra breder der sig tykke kulturlag på op til 2,5 meters tykkelse, der kan genfindes næsten alle steder indenfor volden.</p> <p>Store dele af købstaden nedbrændte i 1457 og pesten hærgede i 1484, men da var rigdommen stadig stor pga. sildehandlen, så det hurtigt lykkedes at reetablere byen.</p> <p>Arkæologiske undersøgelser af Stege Købstad er foregået flere steder i forbindelse med moderne anlægsarbejde. Det største projekt er kloakeringen af Storegade, der stadig er i gang. Her er der fundet rester efter middelalderlige brønde og gulvlag samt brolægninger, der kan være spor efter Storegade middelalderlige forløb. Der er også fundet gamle brolægninger andre steder i byen.</p> <p>På Gåsetorv, hvor Hotel Scandinavia tidligere lå, blev der udgravet middelaldertomter samt formodede spor efter handelsboder.</p> <p>Stegeborg, der har ligget på havnen hvor Netto i dag ligger, er blevet udgravet i to omgange. Første gang i midten af 1970'erne og anden gang i 2000.</p> <p>Undersøgelserne viser, at Borgen er opført i to faser. Den første i 1200-tallet på en udvidet ø eller holm, der var omkranset af tilspidsede pæle. Anden fase anlægges i årene 1309-1314, hvor øen blev udvidet og voldgraven gravet dybere. Øen blev indrammet af en kraftig bulvæg. Egentlige bygninger var der ikke bevaret rester af på borgen og det synes mest sandsynligt at i hvert fald fase to havde en lervold bag bulvæggen</p>
	Landskab	<p>Landskabeligt er Stege By placeret i et næsten fladt morænelandskab på et næs som stikker ud i det smalle farvand, som forbinder Stege Nor og Stege Bugt. Stege ligger midt på Møn. Og på "indersiden" af øen. En på mange måder ideel placering som har haft stor betydning for byens udvikling. Den brede Stege Bugt og det smalle søagtige Stege Nor, danner tilsammen en næsten timeglasformet figur, hvor Stege ligger i indsnævringen.</p> <p>Fra Storebro, der går over Norets munding og forbinder Stege med Lendemarke, stiger landskabet jævnt mod byvolden uden at overstige 15 meter over havets overflade.</p>
	Arkitektur	<p>De husfundamenter der er blevet antruffet i Stege afviger ikke i normen fra andet middelalderligt byggeri. Det drejer sig om stolpebyggede huse med stampede lergulve.</p> <p>Alt tyder på at den tidligste fase af Skt. Hans kirke har været opført med tvillingdelt tårn ligesom kirkerne i Tveje-Merløse (Holbæk amt) og Fjenneslev (Sorø amt). Disse kirker sættes i</p>

		forbindelse med Hvideslægten. Det passer sammen med at Jacob Sunesen, der er en del af denne slægt, styrede Møn første halvdel af 1200-tallet, hvorfra kirken også stammer. Hvilken udstrækning har byen? Vises på historisk kort.
	Bevaringstilstand	God Middelalderbyen kan fortsat aflæses i gadenettets overordnede struktur, Mølleporten og voldanlægget rundt om byen.
	Evt. Kilder	Henriette Rensbro. Udgravningen af Stegeborg – foreløbige resultater af undersøgelserne i sommeren 2000. I: Kulturhistoriske Studier 2001. J.P. Trap Danmark, Bind IV,1, femte udgave 1955 www.dkconline.dk

2. Sukkerfabrikken og arbejderkvarteret omkring.

Sukkerfabrikken i Lendemarke og arbejderkvarteret omkring rummer fysiske elementer som er væsentlige for forståelsen af Møns industrihistoriske udvikling og afvikling. Inden for sukkerfabrikkens område findes oprindelige bygninger fra starten som hovedbygning og lagerbygninger. Senere er driftsbygninger kommet til, mens andre er revet ned i takt med produktionens opretholdelse. I dag ses to vartegn for industrikulturen på Møn siloerne og skorstenene inden for den nu nedlagte sukkerfabriks arealer. Sukkerfabrikken blev lagt på landet uden for Stege købstad i landlege omgivelser, hvad anlægget stadig bærer præg af som grønt område. Mod vest findes funktionærboliger og mod sydvest over for sukkerfabrikken findes gader som Fabriksgade og Nygade, hvor ansatte fra sukkerfabrikken boede. Det er et typisk industrikulturmiljø for hele landet. Det er et sårbart miljø lokalt idet der netop nu er planer om ændring af arealerne med opførsel af boliger. Tilsammen med jordbassinerne som er fredede og derfor ikke sårbare i samme grad som bygningerne og udenomsarealerne udgør fabriksanlægget i dag ansatser til et rekreativt område, præget af områdets grønne karakter langs Sukkerhavnen og Stege bugt. Fabriksgade rummer sammenvoksede små byhuse med haver i samme struktur som byhusene i Stege. Facader, døre og vinduer er ændret i højere grad end i bebyggelsen på Nygade, som blev opført omkring 1900 til ansatte på fabrikken.

Dato: 29. november 2005

Landskabstype: Strukturer på tværs af landskabet

Tema: Industri

Emne: Sukkerfabrik

Kulturmiljø	02	Sukkerfabrikken
Tid		1880-i dag ("Industrisamfundet")
Karakteristik	Natur TD ind over	Sukkerfabrikken og arbejderkvarteret omkring denne (dele af Lendemarke) er placeret i et næsten fladt morænelandskab på et næs som stikker ud i det smalle farvand, som forbinder Stege Nor og Stege Bugt. Tårnfalke holder til i siloerne.
	Kultur	I 1880'erne tog den lokale entreprenør F. Bojsen initiativ til etableringen af en sukkerfabrik i Lendemarke. Bojsen aflagde mønske bønder besøg for at tegne kontrakt på den mængde sukkerroer, de enkelte bønder ville levere. I 1884 begyndte sukkerfabrikken sin moderne produktion, der involverede mange forskellige faggrupper. Snart blev fabrikken ubestridt den største arbejdsplads på Møn og øerne. Også kvinder fik ansættelse på den nye fabrik, og således fik fabrikken en meget stor betydning for den ændring i erhvervsstrukturen, der kom med industrialiseringen. I 1886 stiftede fabriksledelsen den første boligforening "Stege Sukkerfabriks Byggeselskab". På Fabriksgade opførtes efterfølgende en række sammenhængende boliger. I 1912 blev endnu et boligselskab stiftet " Arbejdernes

		<p>Byggeforening”. Her opførtes på Enighedsvej 16 fritliggende boliger. Opførelsen af medarbejderboliger var en politisk ide om ejerboligernes gode indflydelse på arbejdere - men fabriksledelsen håbede sikkert også på at tiltrække dygtige folk ved tilbud om boliger.</p> <p>Sukkerfabrikken producerede hvidt roesukker. Sukkeret oplagredes og oplagres i siloer fra 1956. 1976 HÅ Skorstene ne og siloerne står som vartegn for industrialiseringen på Møn og for Stege By.</p> <p>De første jordbassiner er formodentlig blevet anlagt sammen med sukkerfabrikken. Jordbassinerne blev brugt til spildevand fra vask af roer. De sidste syv bassiner blev anlagt i 1982-83. Ved sukkerfabrikkens lukning i 1989 var flere af bassinerne endnu ikke fyldt op med jord og de blev indtaget til rekreative formål af befolkningen. I 1993 blev jordbassinerne og området fredet af Møn Kommune. Arealet bruges som græsning af får ved Storstrøms Amt. Der er et rigt fugleliv.</p> <p>Sukkerfabrikkens nære udenomsarealer og bygninger kom på offentlige hænder for derefter at blive solgt til privat forretningsmand. Stege Sukkerfabriks erhvervspark dannedes med erhverv som åleproduktion, bolcheproduktion, produktion af service, f.eks. revision. Ejeren bevarede bygningernes form og tilpassede nye funktioner til bygningerne og udenomsarealerne.</p>
	Landskab	<p>Landskabet bærer præg af landbrugsland med grønne arealer ned til vandet og træer plantet langs stier langs vandet. Det er påfaldende, som det grønne element afgrænser og markerer helheden af Stege Sukkerfabrik. Det ses især, når man kommer sejlene til Stege Havn og fra udsigter i Stege gamle købstad - som fra Stege kirke og de ældre etageejendommers loftsværelser. Vest for fabrikken ligger et stort inddæmmed område, inddelt i en række bassiner. Her er jord og vand (slam) fra spuling af sukkerroerne blevet udledt. Tilstedeværelsen af jordbassinerne som rekreativt område forstærker landskabets karakter af fritidslandskab i dag. Vandet er nærværende som lystbådehavn i Sukkerhavnen i dag.</p>
	Arkitektur	<p>Arkitekten, der tegnede Rødkilde Højskole, L.Fenger, tegnede også Sukkerfabrikkens hovedbygning. Hovedbygningen står i en afdæmpet historicistisk stil med forbillende i engelsk herregårdsstil. Husets står i rød blank mur med høje blændingsfelter og lavt tagpaptag.</p> <p>Driftsbygningerne har en mere underordnet karakter af magasin og lagerbygninger. Siloerne er nøgterne, men markante bygningsværker. Nye bygninger har holdt fabrikkens stilart og</p>

		<p>er tilpasset det oprindelige bygningsværk i røde sten. Saftstationen fra 1976 har træk af modernisme, mens tilbygningen fra 1985 med kontorer og service i dag er indpasset saftstationen og de øvrige driftsbygninger. Funktionærboligerne vest for fabrikken er i stil med funktionærboliger og velhaverboliger uden for volden, mens boligerne i Fabriksgade har forbilleder i fabrikssamfund som Holmegårds glasværk. Småvillaerne i Nygade og på Enighedsvej er tidstypiske, fra begyndelsen af 1900, med stilinspiration fra tidens strømninger og større villaer, men i lille målestok.</p>
	Bevaringstilstand	<p>Sukkerfabrikkens bevaringstilstand er varieret, men alt overvejende god. Dette skyldes i høj grad forrige og nuværende ejers vedligeholdelse af de gamle bygninger med oprindelige materialer og en vis respekt for bygningens oprindelige stil. Udenomsarealernes infrastruktur, som var tilpasset ind- og udkørsel med læs af roer og sukker til og fra fabrikken, er bibeholdt og tjener nu de nuværende produktioners kørselsbehov.</p> <p>Møn Kommune har afholdt idéfase om udenomsarealernes anvendelse og sigter mod at bygge boliger samt at tillade erhverv i de gamle produktionsbygninger, en detail og en gros.</p>
	Evt. Kilder	HÅ også N.P. Andreasens bog om Tårnfalken ca 1990

3. Nyord

Med sin beliggenhed ud til Bøgestrømmen var Nyord i gamle dage orienteret imod havet. Øens befolkning levede af lodseri og søfart. Nyord er væsentligt for kystkulturen i regionen.

Men de var også bønder, hvis jorder bestod af lavtliggende saltenge. Nyord er væsentligt for kystkulturen i regionen.

Det blandede erhverv skabte en helt særegen identitet hos Nordboerne, som de kaldes.

Og øens specielle geografi, hvor kun den højt liggende vestlige del var beboelig, betyder at alle huse og gårde ligger samlet i Nyord by.

Lodserne og skipperne har forladt Nyord for længst, men husene og gårdene i Nyord by fortæller endnu om øens sejlene fortid.

Hele byens struktur er velbevaret. Nyord har dog mistet meget af sin autencitet, nu hvor øen er blevet et sted folk bor og ikke arbejder. Nyord er sårbar over for ændringer som det rekreative samfund kan tilføre Nyord. Nyord er sandsynligvis det væsentligste kulturmiljø for Møn, endda for regionen.

Dato: 29. november 2005 emh

Landskabstype: Kyst

Tema: Fiskeri

Emne: Landsby

Kulturmiljø	03	Nyord By
Tid		Tid: 1790-1880
Karakteristik	Natur TD tjekke	Øen Nyord sat sammen af to forskellige landskabstyper. Den høje del (ca. 120 Ha) er morænejord –én morænebakke – som blev aflejret da isen smeltede væk ved sidste istidsslutning. Nyord By ligger på sydsiden af bakken. Resten er bakken er marker med nogle få levende hegn og spredte træer. Den lave del (ca. 430 Ha) er græssede strandenge, aflejret fra istidens slutning til i dag. Strandengene oversvømmes af saltvand om vinteren og afgræsses om sommeren. Tilsammen udgør strandengene omkring Ulvshale og Nyord det største sammenhængende strandengsområde i Østdanmark. Landsbyen en klart afgrænset (uudflyttet). Den nordlige del af landsbyen ligger højest, terrænet falder gradvist ned mod havnen. Øen blev landskabsfredet i 1976. Fuglereservat siden xxxx Mødet mellem land og vand varierer: i øst med glidende overgang fra strandeng/vådområde til egentlig vandflade. I nordvest og vest mere dramatisk med opdyrkede marker beliggende næsten helt ud til kystskrænten, der går brat ned og møder vandet.
	Kultur	I Nyord By ligger side om side landsbyens gårde i kreds om

kirken. Her er en enestående mulighed for at opleve en tæt bebygget landsby fra tiden før udflytningen.

Ved krongodssalget i 1769 gik Nyords 20 bønder sammen og opkøbte deres gårde og jorde. Pengene lånte de af en fraflyttet nordboer, J. J. Noor, skipper og købmand med udpræget handelstalent. Som sikkerhed for lånet fik han skøde på et stykke byjord, hvor han senere opførte en kro. J.J. Noor udlånte også penge til bønderne på Koster, da de købte deres jorde.

Gårdmænd på Nyord var lodser, og da lodseriet gav gode penge, var det højere prioriteret end landbruget. Følgelig var det ofte kvinder, der stod for den daglige drift af gården – både inde og ude.

Efter udskiftningen blev udkommet ved landbruget større, og da lodstvangen blev ophævet 1871, blev gårdmændene igen mere optaget af landbruget.

Omkring 1820 blev Nyords jorde udskiftet og hver gård fik samlet sine lodder på ca. 10 tdr. land. I Nyord by blev gårdene ikke flyttet ud af landsbyen, øen var for lille til at det var besværet værd.

På kortmateriale fra henholdsvis 1808 og 1858 fremgår det, at Nyord by udvides indadtil. Det fælles græsningsareal, fortjen, blev med tiden udbygget med huse. I 1846 blev også kirken opført på fortjen, indtil da havde nordboerne nødtørftigt måtte betjene sig af Stege Kirke.

Endnu et karakteristisk træk er de små skure eller huse, der også i dag ses på markerne. Husenes eksistens skyldes givetvis, at bønderne her har opmagasineret deres redskaber. Eftersom gårdene ikke flyttede ud af landsbyen i forbindelse med udskiftningen, har bønderne haft langt til deres marker.

I 1906 blev en gård flyttet ud af byen. Senere er flere bedrifter lagt sammen for dermed at opnå mere rentable forhold. Øen blev fredet i 1975⁶, hvilket gør moderne storlandbrug til en udfordring. Fredningen af de gamle gårde kom bekræftigede tilstanden for øens bærende erhverv landbrug og fiskeri. I dag bor få fastboende på øen ligesom der findes få erhvervsmuligheder inden for detailhandel, kro og erhvervsfiskeri.

Landskab

Nyord by ligger på øens sydside. Resten af landskabet er ubebygget – bortset fra kirkegården og markhusene.

Matrikelkort viser, at de 20 gårde foruden deres hovedlod fik marginalodder bag kirkegården og ved vandingsstederne. Strandengenes udgjorde en naturlig grænse for markerne og kun en gård blev flyttet ud på marken.

		<p>Grænsen mellem den høje, opdyrkede del af øen og den lave, ekstensivt udnyttede del med strandeng opleves ganske markant, idet vejen går gennem skrænten og op på det høje - dette skar fremhæver terrænstigningen. Morænebakken med byen opleves som en ”ø” på øen.</p> <p>Den nord-vestlige del af Nyord by med kirken ligger højest, mens terrænet falder gradvist ned mod øst, Nordgade, og sydøst, Søndergade. I Strandstrædet opleves et ganske dramatisk fald ned mod havnen. Stræderne ned mod kysten udmunder i den lavtbeliggende gade langs kysten, Nyord Havnevej.</p>
	Arkitektur	<p>Gårdenes haver er omkranset af stengærder, der holder på terrænet, så gårdlængerne ligger højere end gaden, inde på gårdtoften. De steder, hvor der er bygget helt ud i gadelinjen, står særligt markant: præstegårdens lange facade i Nordgade, husrækken med købmanden i Søndergade, samt en kort række med småhuse i strædet overfor kirken.</p> <p>De historiske lag kan aflæses i bebyggelsen: de store gårde oppe i byen, de yngre på skrænten ned mod kysten.</p> <p>Nyord Havnevej er bebygget på landsiden, mens kystsiden er udlagt til haver, fint indrammet af hække. Her og der med fine kig til vandet. Et grønt område omkring pumpebrønden trækker udsigten over vandet lidt op i landsbybebyggelsen.</p> <p>Uimponeretheden over den kystnære beliggenhed er karakteristisk. Her er kun få panoramavinduer og store altaner.</p> <p>Bindingsværksgårdene er traditionelt hvidkalkede over stok og sten, og længerne danner lukkede gårdrum.</p> <p>Kirken er bygget 1846 af H.C. Glahn med Frederiksberg kirke som inspiration.</p>
	Bevaringstilstand	<p>Den oprindelige gadestruktur er velbevaret.</p> <p>Fire, typiske, firlængede og trelængede gårde blev bygningsfredet i 1971. Huse, gårde og haver holdes i overensstemmelse med deres brug for fastboende og som weekendhuse.</p> <p>Nyord By fik landets første byplanvedtægt i 1976 med retningslinier for udskiftning af vinduer og gavle. Det har fået betydning for hvilke vinduer og hvilke størrelser, der er blevet udskiftet vinduer i. Gavle er i høj grad forblevet intakte og er ikke blevet forsynet med udestuer og verandaer på grund af byplanvedtægtens forskrifter. Byplanvedtægten har medvirket til at husenes og de oprindelige stuehuses form og funktion som boliger er forblevet intakt.</p> <p>Mange af bygningerne trænger til vedligeholdelse.</p>

Evt. Kilder

Nyord, Lodseri, landbrug og søfart. E. Christoffersen, K. E.
Grano (her i kort) HÅ
Nyord – lodsernes ø. Lütchen- Lehn. HÅ
Møns Historie. L. Larsen HÅ

4. Borre

Borre er en typisk landsby på Møn en langstrakt landsby som i dag viser samme struktur og gadeforløb som ved dens opståen i middelalderen. **KPBs tekst også for kirken og tidligere købstad.**

Rummer arketypiske murermesterhuse på landet og rummer spor af bebyggelsesmønsteret med bolig og arbejde tæt forbundet f.eks. mekanikerværksted som afledte erhvervsfunktioner for det bærende landbrugserhverv på Østmøn. Rummer facader som er spor efter handel og befolkningstilvækst op til 1950, derefter rummes stadig spor af forfald, som var udpræget omkring 1990. Der er i dag stadig huse som bærer præg af placeringen på vandholdige arealer med mursætningsskader til følge. Borre har været genstand for byfornyelse inden for de senere år og rummer fysiske elementer derpå som ændrede arealer til plads for torv. Der er manglende huludfyldning af grunde hvor Lützhøfts karetmager- og tømrerværksted lå, nu overflyttet til Frilandsmuseets andelslandsby. Det er en bevidst beslutning fra Borres borgerforenings side. (Dette med hvis det er ok med de bløde kmbegreber). Silo i NyBorre og tidligere mejeri dokumenterer andelslandsbyens funktioner afledt af landbrugets organisering.

Borre har dokumenteret kildegrundlag og litteratur. En registrering vil vise elementer som ejerlav, diger og skel. Der vil være samhørighed inden for samme tid af forskellige elementer.

Kulturmiljø	04	Borre Købstad
Tid		Middelalder
Karakteristik	Natur	<p>Borre ligger sydligst i den langstrakte lavning, der i dag kendes som Borre Sømose. Den strækker sig fra nordkysten ned mod Borre, der både mod øst og mod vest hæver sig i et storbakket morænelandskab. I vest Sønderby Bakke med landsbyerne Nørre Vestud og Sønder Vestud.</p> <p>Øst for Borre hæver morænelandskabet sig ligeledes – Høje Møn.</p> <p>I middelalderen lå Borre på en ø omkranset af vådområder/moser.</p> <p>I jægerstenalderen, for 10.000-8.000 f. Kr. er der indikationer, der peger på, at Sømmosen delte Møn i to fra nord mod syd. Gennem de sidste 2500 år er sømosen skiftevis gået fra at være en sø til at have kontakt med havet. Det sidste fjordstadium falder sammen med den middelalderlige købstad. Vigens munding sander endeligt til omkring år 1500 e. Kr. Indløbet kan dog stadig besejles af mindre skibe i midten af 1700-tallet</p>
	Kultur	<p>Hvornår Borre får sine købstadsprivilegier vides ikke. Byen nævnes første gang omkring 1370, men kirken er betydeligt ældre, fra første halvdel af 1200-tallet. Vi ved dog at Borre får fornyet sin købstadsstatus i 1460.</p> <p>Der har været tvivl om, om Borre rent faktisk var anlagt på en ø i det tidligere vådområde, men fund af pæle hele vejen rundt om byen synes dog at tale for det. Pælene har formentlig været brugt til at fortøje skibe. Ingen af disse pæle er dog fundet ved moderne arkæologiske undersøgelser.</p> <p>Netop placeringen i bunden af vigen har gjort at Borre havde del i sildefiskeriet i middelalderen og den rigdom dette bragte med sig. Efter sigende fik Borre sine rettigheder så</p>

		<p>myndighederne kunne komme den ulovlige skudehandel til livs.</p> <p>Borres nedgangsperiode begynder omkring år 1500 hvor munden sander til og sildefiskeriets betydning aftager. Yderligere bliver byen angrebet af Lübeckerne i 1510 hvor bl.a. kirken brændes ned. På trods af dette beholder Borre sine købstadsrettigheder indtil 1648.</p> <p>Der er foretaget to arkæologiske undersøgelser i Borre. Ved den ene blev der fundet 4 efterreformatoriske grave; og ved den anden en brolægning øst for kirken, der ikke kan dateres.</p> <p>At navnet Borre skulle henvise til en borg, er der ingen efterretninger om, hverken fra skriftlige eller arkæologiske kilder.</p>
	Landskab	Kirken ligger på det højeste punkt i den middelalderlige købstad. Bebyggelsen aftager i alle retninger.
	Arkitektur	<p>Den eneste tilbageværende arkitektur fra middelalderen er Borre kirke. Den er senromansk med 3 gotiske tilbygninger og står i røde munkrsten med kridtstensbånd. Kirken udgør den dominerede bygning i byen, og ved kirken trænges gaden mod nord for at komme udenom den høje kirkemur.</p> <p>Kirke og kirkegårdsmur med fin portal står som bagvæg for et større, tragtformet pladsrum med rytterskole i den sydlige, vigende husrække og smedje midt på pladsen. I nordsiden af pladsrummet går vejen og langsmed en husrække.</p> <p>Dette byrum, på et lokalt højdepunkt midt i Borre Sømose, udgør landsbyens centrale midtpunkt og beskriver nogenlunde arealet af den gamle købstad, hvis man medregner arealet lige øst for kirken, hvor præstegården tidligere lå.</p>
	Bevaringstilstand	God
	Evt. Kilder	J.P. Trap Danmark, Bind IV,1, femte udgave 1955 www.dkconline.dk

5. Liselund

International kendt arkitektur for bygninger og haveanlæg. Viser udviklingen i godshistorien for Marienborg og kan stå alene som gamle slot i forhold til nye slot. Omfattet af Østmønfredningen i 1983. Underlagt fredning fra 1917 og haven fra 2001 som vidner om samfundets vilje til at beskytte Liselund og have.

Haven er en magnet for lokale og turister, Møns eneste park med ænder. Festplads for pinsemorgens solopganges udflugter og for 5.juni Grundlovsdag i privat øjemed.

Kan ikke kommes udenom vil være nr. 2 på grund af det nationale niveaus betydning for Liselund.

Dato: December 2005 emh

Landskabstype: Kyst

Tema: Rekreation

Emne: Parkanlæg

Kulturmiljø	05	Liselund.
Tid		1790-1880
Karakteristik	Natur TD ind over	<p>Klinten falder ikke helt så brat ud for den del af Liselund, der udgør den åbne park, som derfor er en grøn, træbeplantet strækning efter de mere bratte fald ved Slotsgravlene. Men allerede nord for Norske Hus er der igen brat klint.</p> <p>En mindre vig ved udløbet af et vandløb forplanter sig i op klintmassivet og videre ind, som en sænkning i landskabet.</p> <p>I 1905 forsvandt ca. 10 tdr. land samt kapellet og badehuset ved et klinteskred.</p>
	Kultur	<p>Lystslot og haveanlæg. Opført af kammerherre og amtmand Antoine Bosc de la Calmette.</p> <p>Kammerherren overtog i 1777 godset Marienborg på Vestmøn. Driften kastede godt af sig, og i 1783 opkøbte Calmette hovedgården Sømarkegaard på Østmøn, som med tiden skulle indrettes til et særligt sommerresidens.</p> <p>Herskabet Calmettes personlige kendskab til havemode og arkitektur lagde grunden til anlæggets storslåede udformning samt den lette, lyse stil, der kendetegner hovedbygningens indretning.</p> <p>I anlægget opførtes en række forskellige huse af arketypisk karakter: Schweizerhytten, Det norske Hus, Det kinesiske Hus, Firegavlhuset, Kapellet, Ruinen og Badstuen. Alle disse bygninger symboliserer forskellige storhedstider, som blev tillagt stor betydning – f. eks. den klassiske oldtid og Kejserens Kina.</p> <p>I 1821 blev Liselund solgt til kammerjunker Fr. Raben Huitfeldt Levetzau, men Martha Sabine Calmette flyttede ind på Liselund, da godset Marienborg blev solgt til hofjægermester P. A. Tutein.</p>

		<p>Liselund gik siden i arv i slægten Rosenkrantz.</p> <p>Tiden omkring 1800 var optaget af naturromantisk filosofi. Ånd og kunst sværmede for iscenesat landboidyl, den vilde natur og oldtiden.</p> <p>Eremitten og den simple bonde var figurer, som i ånden blev tillagt særlige og eftertragtede egenskaber, som for eksempel sjælelig harmoni.</p> <p>Lystslottet, ensomt i landskabet, skulle på sofistikeret vis efterligne dette levned.</p> <p>Liselund blev i løbet af 1800-tallet et samlingssted for tidens store kunstnere som Oehlenschläger og Thorvaldsen. Malere som J. C. Dahl og C. W. Eckersberg har skildret partier fra Liselund. Også adelsslægterne Tutein fra Marienborg og Wichfeld fra Nordfeld var blandt de hyppigt besøgende gæster. Lystslottet var både rammen for selskabelighed og inspirerende ensomhed.</p> <p>Haven plejes med forbillede i det oprindelige anlægs tæmmede natur. I 1938 renoveredes parken af landskabsarkitekt Th.Sørensen med hovedsigte på det oprindelige anlæg. Bevoksningen ved indgangen ophører brat, således at haven åbner sig for gæsten. Vandspejlet for Liselund slot holdes frit, så lystslottet til enhver en tid spejler sig i vandoverfladen og bidrager til at holde harmonien mellem slot og park intakt. Havens rum markeres med høje gamle bøgetræer, så gæstens oplevelse af ro og iscenesat natur dvæler i sindet. Beplantningen med Douglas? gran omkring Norske Hus er repræsentativ for norske fjelde. Søen og øen holdes fri for uønsket bevoksning. Græsplæner slås og stier holdes gangbare. Plejen tilsigter et lukket rum. Sigtelinier i anlægget holdes frie af trækrone, så det er muligt at se fra Norske Hus til slottet. Havens terræn med højdeforskelle opretholdes. Haven plejes efter plejeplan af 2001 ved landskabsarkitekt Sven – Ingvar Andersson for Skov- og Naturstyrelsen.</p>
	<p>Landskab</p>	<p>Den naturskabte sænkning udgør den skålform, som parkens centrale, landskabelige rum med store plæner og sø ligger i. Søen er dannet af et opstemmet vandløb. Omkring skålformen ligger meget store bakker, som yderligere accentueres af en del gravhøje. De er træbeplantede, og dette forstærker yderligere forskellen mellem det høje og det dybe. Det lave niveau trækkes med ind, bag om Liselund Slot, som en stor langstrakt sø med øer, i kanten af Krageskoven. På dette sted er skovbrynet ganske tyndt og markerne vest for anes gennem træerne.</p>

	<p>Landskabsarkitektur</p>	<p>Haven omkring Liselund blev storslået anlagt som en romantisk have, der skulle efterligne naturens vækst, sådan at alt lignede naturlig idyl. Der skulle dog en meget stor indsats til for at opretholde illusionen om vild natur: Haven blev anlagt med sjældne planter, træer, søer, vandfald og bugtede stier.</p> <p>Ideen var at man skulle kunne iagttage nye scenerier for hvert skridt og helst blive overvældet - tabe hovedet og retningssansen, uden dog at udsætte sig selv for alvorlige farer.</p> <p>Slottet er meget bevidst lagt i terrænet: fordi slottet er lille er de to høje på hver side endnu større – dramaet underbygges.</p> <p>Der er rumligt set to dominerende bevægelser i parkanlægget: en øst-vest gående bevægelse fra parkeringspladsen henover det åbne parkrum og ud gennem Djævlekløften. Og et nord-sydgående forløb, gående fra Norske Hus, over parken, via Liselund Slot og ud gennem Skriversonen. Skovfogedstedet, helt mod nord, kan i bevidstheden knyttes på dette forløb, men terrænet hægter dog stedet af i rumlig henseende.</p>
	<p>Arkitektur</p>	<p>Den lille, nyklassicistiske hovedbygning med søjlefront er tegnet af arkitekten Andreas Kirkerup, efter inspiration af engelske cottager. Anlægs- og byggearbejderne påbegyndtes i 1791 og var i det store og hele færdige to år senere – vindfløjen på slottet bærer årstallet 1792.</p> <p>Slottet er bygget som en beskeden, T-formet én- etages bygning, delvis med kælder (køkkenet). Bygningen er grundmuret med hvidkalkede mure og småsprossede vinduer. Taget er dækket af et højt stråtag med et slankt spir over rygningen.</p> <p>Den brede ankomstrappe, søjler samt det lille tårn på taget forlener arkitekturen med fin, klassicistisk herskabelighed.</p> <p>Grunddispositionen er tydeligt markeret i det ydre: bag en søjlerække af marmorerede træ, under det udhængende tag, ligger en tre-fags forstue med fire tilstødende hjørnekabinetter. Den anden fløj, på ”bagsiden”, er helt udfyldt af spisestuen, hvis buede døre på de tre sider vender ud mod en overdækket søjlegang, hvorfra et par trin fører ned til haven. I overetagen under stråtaget er indrettet adskillige gæsterum. Interiørerne og de meget elegante møbler (Liselundstilen) skabtes af kgl. hofdekoratør J. C.</p>

		<p>Lillie, og inspirerer den dag i dag.</p> <p>Mange steder i haven blev anlagt små karakteristiske huse, der enten kunne bruges som thepavillon eller overnatning. Husene udtryk indgik i haveplanen og skulle understrege overklassens filosofiske sværmerier. Haven kan som helhed også ses som herskabernes legeplads.</p> <p>I nærheden, ved den store kastanieallé, ligger den ”nye” hovedbygning, opført 1887 i historicisme.</p>
	Bevaringstilstand	<p>Slottets bevaringstilstand er god. Slottet har været fredet siden 1917 og det ydre er løbende blevet vedligeholdt. I 1992 renoveredes slottets indre ved 200-års jubilæet. Haven har været fredet siden 2001 som et af få anlæg med fredet slot og have i Danmark.</p>
	Evt. Kilder	<p>Den fortryllede Have, B. Scavenius årstal</p> <p>Møns Historie. L. Larsen årstal</p> <p>Liselund på Møn. En vejledning. Årstal forfatter. Udg.</p> <p>Målfast model af Liselund park ud fra landskabsarkitekt Sven Ingvar Andersson, Møns Museum. 2001.</p> <p>22 kulturmiljøer for Pilotprojekt Nationalpark Møn. 2004.</p>

6. Møns Klint

Rummer natur og landskabsværdier som gør klinten egnstypisk for Møn ligesom det nationale niveau er nået med kombinationen af natur og kultur i udflugter til Møns Klint. Rummer fysiske strukturer kombineret med spor af ejerforhold til klinten. Omfattet af Østmønfredningen i 1983. Klinteskoven rummer fortidsminder som er fredede og sten i store formationer som bruges af befolkningen som udflugtsmål.

Er blandt Møns 10 mest benyttede udflugtsmål med 300.000 besøgende om året. Er sårbar som rekreativt område og derfor emne for en kommende nationalpark som kan sikre klintens naturhistoriske, landskabelige og rekreative værdier ved naturbeskyttende foranstaltninger.

Dato: 29. november 2005 emh

Landskabstype: Kyst

Tema: Rekreation

Emne: Udflugtsmål

Kulturmiljø	06	Møns Klint
Tid		1880 – i dag
Karakteristik	Natur TD ind over	Skrivekridtet, der danner Møns Klint, og som ligger lige under moræneleret i landskabet bag klinten – f.eks. Høvblege og Jydelejet – er opstået ved at kalkskaller fra mikroskopiske dyr og planter er aflejret på bunden af et tropisk hav som dækkede det meste af Nordeuropa for 75 millioner år siden. I de følgende millioner år bliver lagene af skrivekridt hævet op, og da istidens gletschere høvler hen over Møn, skubber de ca. 100 meter tykke kridtflager op fra undergrunden. Høje Møn består af 20-30 sådanne kridtflager. Nede fra stranden kan man studere klintens opbygning. Der er en karakteristisk vekslen mellem fremstående kridtflager – næser – og lavere partier – fald – der består af ler og sand. I kridtet findes flintesten i tynde lag. De ses som mørke linier og viser hvordan isen har presset og foldet lagene af skrivekridt sammen på mange måder. I kridtet findes forstenede skaller fra dyr som levede i kridthavet, f.eks. blæksprutter, søpindsvin og muslinger. Efter istiden er klinten under stadig, langsom nedbrydning – erosion.
	Kultur	Fænomenet ”Den Årlige Udflugt til Møns Klint” bredte sig i løbet af 1900-tallet. Udflugten varede en til flere dage. Opdagelsen af dette turistmål skyldtes både oplysningstidens kortlægningsiver og natur-romantikkens sværmerier. I løbet af 1800-tallet blev Møns Klint et af guldaldermalernes mest yndede motiver. Her kunne kunsten skildre dramatiske lysforhold og dybe perspektiver. I kunstnernes fodspor kom borgerskabet fra København og Hamborg sejlene med dampskib. De så Klinten fra søsiden og blev måske indlogeret på Hotel Store Klint. Alle stillede op til fotografering ved de mærkværdige formationer, som mødet

		<p>mellem kridt, luft og vand forårsager. I det meste af 1900-tallet genfortaltes de gamle sagn om klintekongens bolig og færdene på Høje Møn, men senere har børn og voksne især ladet sig bjergtage af de historiske vingesus, der blotlægges i klinten – eller af stenalderfascinationens farlige leg med kugleflinten på stranden.</p> <p>I 1910 opførtes Hotel Store Klint. Allerede fra år 1900 har der ligget et hotel her med navnet Store Klint. Hotellet har kun været beboet i sommerhalvåret. Før privatbilismens udbredelse blev gæster sejlet til Klinten, fragtet til kysten i joller og kørt i bøndervogne til hotellet. Vandrerhjem og Camping Plads</p> <p>Hotellet fungerede til 2002 som hotel og har siden fungeret som bolig for studerende under Falsterske Skovdistrikt.</p> <p>Pavillon blev opført i 1895. Tidligere har der ligget et ruf, der fungerede som traktørsted for lokale og turister. Ruffet har formodentligt eksisteret fra 1850-1890. Pavillonen – også kaldet Klintepavillonen – blev i 1926 udbygget med veranda mod øst og syd. I 1932 tilføjedes en glasveranda og i 1970 blev pavillonens udbygget med selvbetjeningscafeteria. Pavillonen blev revet ned i 2005.</p> <p>Højryggede agre. Ikke registreret. KPB</p> <p>Stednavne i skoven: Skriverhøi, Svantesten, Ørnebjerg. Stednavnene henviser til lokale sagn om elvere og Svantevit? HÅ spørg Bent Jensen, KU SE KBP for oldtid</p> <p>I området er mange forekomster af gravhøje, formodentlig fra ældre bronzealder. Gravhøjene er fredet og ikke udgravet.</p> <p>På toppen af Timmesø Bjerg findes rester af en tilflugtsborg omgivet af bratte skrænter og volde. Borgen er fra omkring 1100-tallet. En udgravning i 1946 ved Nationalmuseet viste spor af palisadeværk på den øverste vold, og ammunition i form af hånd- til barnehovedstore sten lagt samlet, parat til forsvar. Ved den øverste vold kan man finde forarbejdet flint, affald efter fremstilling af værktøj i hvid flint.</p> <p>Jydelejet fungerer som udflugtsmål i oplevelsen af naturen og for kulturelle tiltag som Sct. Hansbål</p>
	Landskab	<p>Gravhøjene i Klinteskoven er næsten alle anlagt på toppen af bakkerne, nogle steder i klynger på adskillige. Borgbanken, Timmesøbjerg, er en stor kridtknude, 113 m o.h. I</p>

		<p>samme område ligger Siesø bjerg og flere andre, kolossale, halvkugleformer til forskel fra bankernes mere aflange og højderygs karakter.</p> <p>Området med hotellet og det kommende GeoCenter ligger som en stor lysning i skoven. En dyb kløft ved vejen, lige før man kommer helt ind til pladsen, giver oplevelsen af at befinde sig på et plateau i landskabet. Hele pladsen er terrasseret, men den store åbenhed lader rumligheder flyde indover hinanden, trods forskellige planer. Set fra nordvest ligger området lidt højere end vejen, set fra sydvest skal et dybt foranliggende område passeres, før de højtliggende, næsten skjulte (af træer) hotel nås. Hotellets nære omgivelser er domineret af naturen - havet kan dog ikke ses. Arealer foran og bag huset har en pragmatisk udformning, og er uden rester af det oprindelige haveanlæg</p> <p>Jydelejet anvendes som overdrev og græsningsarealer for kreaturer, mens Høvblege anvendes som rekreativt område. Fredning af 1983 for landskab og kultur og dens betydning for natur og kultur.</p>
	Arkitektur	<p>Hotel Store Klint er bygget i 1910 som en parafrase over en herregårdshovedbygning med symmetrisk, nyklassicistisk stilinspiration. Bygningen står grundmuret med høje blændingsfelter, der indrammer stueetagens og 1.sals vinduer. På bagsiden brydes vinduernes gennemgående brystningshøjde af et sæt vinduer, der følger trappens reposer.</p> <p>Taget har rejsning og er senere tilføjet en overetage, der tynger den samlede arkitektoniske helhed – men giver udsigt til havet. Der er indgangstrappe i nordgavlen og havetrappe mod øst, mens der mod syd er havestue med trappe ned til grunden.</p> <p>Ved indgangen ved Geddesø til skoven står et af de små vagthuse med stråtag, ligesom flere af 1700 tals-husene i den nærliggende bebyggelse Karensby. Husene under Klintholm i kanten er skoven står guldpuksede, men farverne skifter. Dog er de fleste af godsets skovhuse stilmæssigt velbevarede.</p> <p>Vandrerhjemmets hovedbygning, tidligere Hunøsøgård, står i en stil, der oprindeligt har været nationalromantisk inspireret, men er gennem tiderne undergået ændringer og fået tilføjelser i anden stil. En fløj står således i klassicisme med stort valmet tag, mens en mellembygning er i modernisme.</p>
	Bevaringstilstand	<p>Hotel Møns Klint er bevaret i sin oprindelige stil, bortset fra tagbelægning og tagetage. Huset er i sit indre blevet restaureret ved Skov og Naturstyrelsen i 1980erne.</p> <p>Huse ejet af C.C.Scavenius står i god stand, bl.a. fordi de er i brug og lejet ud.</p>

Evt. Kilder

1933 Turismeårbog. Kulturmiljørapporten 1999. HÅ

7. Fanefjord Skov

Rummer kulturspor af gods nr. 4 ved krongodssalget 1769. Kan ses i arkivalisk materiale. Vestmøn rejste sig efter von Plessens regime, hvor jorder på Vestmøn var blevet inddraget som kobler for græsning af von Plessens hestgarde. Væsentligt at bønder i dag i Fanefjord Sogn stadig får skovanparter med ved salg eller køb. Drives om selvsåningsskov, er ikke repræsentativt og typisk men særegent for Vestmøn. Fanefjord Skovpavillon fra 1907 er repræsentativ for traktørsteder ved skovene som opstod omkring århundredskiftet. Velbevaret bl.a. fordi en pavillonlignende tilbygning er sat foran på den oprindelige bygning, som tilsammen har kunnet rumme behovet for skovejernes plads til gæster. Skoven er lysåben og anlagt med brede stier med mulighed for gang af skovgæster. Skoven er ikke sårbar i sin drift og pavillonen heller ikke.

Bevaringsværdierne i skoven, driften og pavillonen er sikret ved ejerskab til anparter som synes at ville bestå som driftsform. Skoven sikrer brænde til anpartshaverne og bruges rekreativt af lokalbefolkningen, hvorved infrastrukturen i skoven bevares. Skovpavillonen er forpagtet ud og bruges bredt af ejerne.

Der forefindes arkivalisk kildemateriale til anparter i skoven som skøde.

Kulturmiljø		Fanefjord Skov
Tid		1790-1880
Karakteristik	Natur TD ind over	Fanefjord Skov vokser på en svagt bølget moræneflade med mange vandfyldte lavninger. Skoven vokser helt ud til kysten og er en del af det skovsystem, den bræmme af bøgeskove som vokser helt ud til kysten på Sydmøn. Fanefjord skov bliver drevet ved plukhugst og selvforryngelse, hvilket sammen med kystnærheden bidrager til skovens specielle udseende. Ud mod havet slutter skoven brat med en lerklint, som til stadighed eroderes af havet – skoven bliver mindre. Ind mod land er skoven afgrænset af en række stendiger hvis lige linier indikerer at skoven engang har været større.
	Kultur	Fanefjord Skov blev i 1769 opkøbt af sognets 80 bønder, der ved krongodssalget også opkøbte deres jorde og gårde. Ved købet blev skoven delt i fire roder med hver 20 ejere. Før Fredsskovsloven i 1805 havde skoven mange forskellige funktioner. Den blev brugt til græsning for kreaturer, til oldensvin, skovning og jagt. Loven fra 1805 skulle imødegå rovdrift og ødelæggelse af alle landets skove. Derfor blev alle skovejere påbudt at sørge for indhegning af deres skov. Fanefjord Skov skulle altså indhegnes i 80 dele, og et sådant indgreb ville ikke bidrage til skovens vækst. Således søgte ejerne af Fanefjord Skov dispensation til at undlade indhegningen. Efter mange forøg kom tilladelsen, som var betinget af, at skovejerne lod en statsansat skovrider tilse skoven. Skoven blev i løbet af 1800-tallet fornyet med ask, fyr, gran, eg og pil og indtægterne steg.

		<p>Omkring 1870 Jagtkroens forløber bygget. I et lille fremlejet hus solgte en gæstgiver kaffe til skovens gæster.</p> <p>I 1921 blev anpartshaverne i Fanefjord Skov enige om ikke, at afhænde skoven til folk uden for sognets grænse - medmindre anparten gik i arv. Sådan har alle anpartshavere i Fanefjord skov rødder i Fanefjord.</p> <p>Det er indforstået tale at udflugter til skovpavillonen omtales som "i skoven".</p> <p>Skoven bruges i dag til rekreative formål for lokale og udenøs.</p> <p>Mindesten 1??? HÅ findes i Fanefjord Skov over for skovpavillonen til minde om løskøbet for bønderne.</p>
	Landskab JL ind over SN ind over	Landskabet er præget af rørføring af vandårer, d.v.s. et tørlagt landskab som danner skovens bund og fortsætter i rørlagte fald over markerne ned mod Østersøen. Der er enkelte søer i skoven.
	Arkitektur	Fanefjord Skovpavillon har klassiske pavillontræk. Husene langs Ympehavevej er repræsentative længehuse og gårdene sydvest for skoven er gårde med længer. Fortsættes
	Bevaringstilstand	Fanefjord Skovpavillon er velbevaret. I skoven og på Ympehavevej er husene renoverede og velbevarede.
	Evt. Kilder	Fanefjordbogen 1995? HÅ

8. Busene Have

KPB begrundelse

Busene Have er det oldtidsminde som tydeligst viser sin struktur i anlægget omgivet af tilpasset natur. Det er væsentligt som oldtidsminde og rummer desuden skanser som bevares godt i haven = område med bevoksning som skærmer minderne fra oldtid og krigstiden i 1800-tallet. **Check alder.** KBP videre med begrundelse.

Ved en kommende nationalpark vil der komme mere fokus på arealer ved siden af nationalparken, som derfor skal beskyttes forebyggende. Det vil være en væsentlig begrundelse for udpegning til kulturmiljø.

Kulturmiljø	08	Busene Have
Tid		Oldtid/vikingetid
Karakteristik	Natur	<p>Busene Have er en lille kystnær skov på Møns sydøstlige hjørne. Gammel løvskov med strandkrat ud mod kysten. Den stenede strand består næsten udelukkende af mørkegrå flint, der er vasket ud af Møns Klint. På dette sted er kysten fladstrand.</p> <p>Busene Have ligger på en præcist afgrænset morænebakke midt i al det lave, nærmest som en ø i det omgivende flade terræn. Vest for Busene Have ligger et lavliggende engområde, der tidligere har været vådområde, måske også en fjordarm i ældre stenalder. I den vestlige ende af Busene Have adskilles dette moseområde fra havet af en langstrakt bakke. At fjordarmen i dag findes på tørt land, skyldes at landet langsomt har hævet sig siden istidens slutning. Men siden er landet begyndt at synke igen. Lokalt er det blevet målt, at vandstanden i dag er 13 cm højere end i 1948. Området skråner kraftigt nedad fra store Klinteskov mod NØ.</p>
	Kultur	<p>Busene Have er et kulturmiljø af kultisk karakter, der går på tværs af flere oldtidsepoker.</p> <p>I 1874 blev der fundet et skattefund fra vikingetiden (c. 950 e. Kr.) under en sten i en nu næsten forsvunden skibssætning i den vestlige del af Haven. Skattefundet – Mandemark skatten – en lang sølvkæde med dyrehoveder, 2 thorshamre af sølv samt diverse sølv- og guldringe. Dette fund førte til at man plyndrede en nærliggende gravhøj, hvorved der fremkom adskillige urnegrave fra Yngre Bronzealder. I 1918 fandt man længere mod vest 3 guldringe, ligeledes fra vikingetiden om end lidt ældre end selve Mandemark skatten.</p> <p>I 1903 stødte en bonde i den nordlige del af engområdet på en offerbrønd fra yngre bronzealder, den såkaldte 'Budsene-brønd'. Brønden udgøres af en udhulet ellestamme hvori der lå bronzer fra bronzealderens periode V. Udover bronzerne – to hængekar, et hvælvet bæltesmykke samt tre spiralarmringe – var der også knogler i brønden fra okse, får, hest, svin og hund.</p>

		<p>Udover disse vidnesbyrd om kultisk aktivitet i området findes der i selve haven 12 gravhøje. Disse er for de flestes vedkommende udaterede, da der ikke er gjort nogen fund i forbindelse med dem, men de fleste må formodes at stamme fra bronzealderen. En af dem er dog en langdysse fra tidlig bondestenalder. I forbindelse med disse høje, er der fundet en opretstående bautasten, der også tyder på kultisk aktivitet. Desuden findes der udover den skibssætning hvor Mandemark skatten stammer fra yderligere en skibssætning hvorfra der dog ikke er gjort nogen fund.</p> <p>På lavt vand ud for Busene Have har indtil for år siden ved lavvande kunne iagttages pæle samt staver fra sildetønder. Det må være rester af ladepladsen Brøndehøje, der forsvandt under en stormflod i 1625. Ladepladsen blev grundlagt af lybækkerne og fik med tiden karakter af kongeligt toldsted.</p> <p>Helt mod vest er der en femkantet skanse, der var i brug i krigen mod englænderne i starten af 1800-tallet.</p>
	Landskab	Området er i dag dækket af skov, men med en langsgående sti. Skoven er ikke plejet, men fremstår vild og er med til at give stedet et mystisk, oprindeligt præg, der fint går i spænd med forestillingerne om kultisk brug i bronzealder og vikingetid.
	Arkitektur	<p>Gravhøjene i Busene Have er mestendels cirkelrunde med diametre på 8-16 meter og højder på 1-3,5 meter. Ved flere af dem kan der ved foden iagttages randsten.</p> <p>Skibssætningen med skattefundet blev i 1871 målt til at være 55 fod (c. 17 meter) lang og 22 fod (c. 7 meter) bred</p> <p>Den anden skibssætning var i 1945 10 meter lang og henholdsvis 3 og 4 meter bred i vestlige og østlige ende</p>
	Bevaringstilstand	God.
	Evt. Kilder	J.P. Trap Danmark, Bind IV,1, femte udgave 1955 www.dkconline.dk

9. Bogø By

Bogø by begrundelse ved KBP for middelalder

I Bogø by er den oprindelige infrastruktur bevaret. Bogø by har fredet møllegård og fredet mølle, som både er symbol på landbosamfundets forbrug af korn til mel og sømærke for trafik på Grønsund. Bogø by er karakteriseret ved skolebygninger som Navigationskolen som er fredet og Bogø Kostskole i middelalderlig borgstil med kamtakker. Bogø by er præget af skolerne, som derfor indgår som væsentligt element i kulturmiljøet i Bogø by. Langs hovedgaden ligger flere velbevarede lænehuse som er typiske for byen.

Bogø by er underlagt offentlige reguleringer ifølge lokalplaner?vedtægter?, som er med til at bibeholde Bogø bys bebyggelses karakter af hovedby for øen og modspil til Stubbekøbing købstad.

Dato: 29. november 2005 emh

Landskabstype: Kyst

Tema: Rekreation

Emne: Udflugtsmål

Kulturmiljø	09	Bogø By
Tid		1880- i dag
Karakteristik	Natur TD ind over	<p>Bogø By ligger højest på øen med terrænfald ned mod alle kyster.</p> <p>Bogø By er placeret i nord-sydgående retning på en moræneflade. Startende mod nord – oppe – ved kirken, sluttende mod syd – nede – ved havnen. Øst for byen er landskabet en rolig moræneflade, vest for et mere uroligt småhullet dødislandskab.</p>
	Kultur	<p>Før Dæmningen til Møn i 1943 og Farøbroerne i 1985 lå Bogø med havet som forbindelse til omverdenen med den stærkeste tilknytning til købstaden Stubbekøbing. Men der blev også sejlet til også Masnedsund og Hårbølle Bro fra Lindebroen ved Bogø Havn.</p> <p>Lokalsamfundet var i udpræget grad bygget op om søen. Navigationskolen på Møn fik dog aldrig den gennemslagskraft, som kongen havde håbet i 1699, selvom der fra 1862 – 1926 blev uddannet mange navigatører. Skolens eksistens skyldtes landspolitikerens Christen Berg. Han var også medstifter af Bogø Kostskole grundlagt i 1887.</p> <p>Skolen havde stor betydning som lokal arbejdsplads og ressource-center. Bygningen fik i begyndelsen af 1900 sine karakteristiske borglignende tårne. I 1962 begyndte skolen også at optage piger.</p> <p>I 1886 stiftedes Bogø Fremskridtsforening. Foreningen havde til formål at opføre et forsamlingshus på øen. De to fremtrædende herrer bag foreningen var begge ansat på navigationsskolen. Forsamlingshuset blev brugt til oplysende møder, generalforsamlinger, folkedans, gilder og begravelseskaffe. Efter en nedgangsperiode blev Forsamlingshuset i 1980'erne igen samlingssted for både</p>

		<p>fastboende og sommerhusfolket.</p> <p>I 1893 blev Bogø Brugsforening stiftet efter indledende møder i Forsamlingshuset. Den første uddeler var økonom ved Bogø Kostskole og han måtte selv lægge hus til.</p> <p>Bogø Havn, Lindebroen, ligger med udsigt over Grønsund til Falster. I 1917 stiftedes andelsselskab til organisering af færgefarten over Grønsund.</p> <p>Bønderne fra Østerskov på Bogø benyttede sig også af Lindebroen, da deres sukeroer herfra blev lastet i pramme og sejlet til Sukkerfabrikken i Lendemarke. Bønderne fra Vesterskov benyttede Skåningebroen til dette formål. Efter 1936 blev kun Skåningebroen anvendt til udskibning af sukkerroer. Efter Bogødæmningens opførelse i 1943 blev færgerne Gudrun og Koster flyttet til overfarten Bogø- Stubbekøbing. Efter Farøbroernes indvielse i 1985 sejler færgen med turister.</p> <p>Den hollandske mølle på Bogø har gennem mange år været øens vartegn. Møllens historiske arkivalier går tilbage til 1700-tallet, men den eksisterende mølle er opført i 1852. Den fredede mølle blev genopdaget i 1964, da den kom på 40 øre- frimærket, og i 1980'erne kom møllen atter i vælten, og der blev oprettet møllelaug og søgt restaureringsmidler.</p> <p>Bogø Kro har til huse i Bogø by langs hovedgaden og har fungeret næsten uafbrudt siden starten. Bogø Kro bruges som valgsted.</p> <p>Badehotellet Søvang opført 1895. Velbesøgt hotel og badested for turister og Bogø-beboere. Ved Søvang blev der holdt årlig kapsejlad og Skt. Hans fest. I 1960 blev hotellet ombygget til skole. Pavillonstilen er bevaret.</p> <p>Bogø er landskendt for sit årlige Grundlovsoptog som er foretaget uafbrudt siden starten i 190? Grundlovsoptøget køres med blomstersmykkede vogne anført af veteranbiler og hestevogne. Stort set alle bogøboere deltager og optøget afsluttes i Bogø Pavillon i Østerskoven med kaffe, kage og beværtning.</p>
	Landskab	Den oprindelige by, Gammelby, ligger i tæt forbindelse med kirken og midt på Bogø. Ved senere udbygning er byen trukket ud ned mod havnen, så bebyggelsen i dag udgør et langstrakt forløb langs vejen.
	Arkitektur	Terrænet ned gennem byen er let bølget, især i den ældre del af byen, og dette terræn, sammen med den let slyngede gade og

		<p>høje træer på udvalgte steder, giver afveksling i oplevelsen af rumlighederne i byen. Området ved smedjen skiller sig som et lille pladsrum ud til landsbygaden, og området ved efterskolen under høje træer, der lukker sig om bygningen og danner et ”på den ene side af” og ”på den anden side af”.</p> <p>Landskabet åbnes i området ved møllen og i den sydligste del af byen, Nyby, hvor bebyggelsen tynder ud.</p> <p>Byen rummer flere særlige bygninger. Således Bogø Navigationsskole, der står i murværk med rig dekoration af hvidpudsede bånd og felter og har et fint spir på toppen. Efter-/kostskolen er opført i en borglignende stil og står i rødt blank murværk.</p> <p>Der er desuden flere, velbevarede bindingsværkshuse med stråtag i byen, mellem de grundmurede gadehuse og småvillaer fra omkring århundredeskiftet, som der generelt er gået noget mere håndfast til værks med.</p> <p>Bogø kirke er et middelalderligt langhus med tre kirkeskibe, og præstegården, 1923, står i smuk nyklassicistisk stil med frontkvist over den fint indrammede dør.</p> <p>I yderkanten af byen ligger sommerhusområder og parcelhuse i stil fra 1960erne og frem til i dag.</p>
	Bevaringstilstand	<p>Gadeforløbet er velbevaret med faste forløb langs gaden og ophold her og der med kig til bagvedliggende bebyggelseslag. Gadebilledet er præget af de mange ombyggede gadehuse med nyere kviste og vinduer.</p> <p>Bogø Navigationsskole er ikke så godt vedligeholdt, i modsætning til smedjen, flere landsbyhuse, der er velholdte og sat i stand med respekt for den oprindelige byggetradition. Bogø Mølle er holdt, men vingerne mangler.</p>
	Evt. Kilder	<p>Bog år 200 HÅ alle Velkommen til Bogø Bogø Brugsforening 1893</p>

10. Mandemarke

Blokudskiftning og diger er strukturelle fysiske elementer i kulturmiljøet i Mandemarke som er bevaret gennem fredninger.

Blokudskiftningen ligger karakteristisk i landskabet ned ad bakken som rektangulære felter.

Blokudskiftningen og dyrkningsmønsteret er sårbart over for ændrede forhold som overgang til rekreative arealer uden landbrug i en evt. kommende nationalpark. Omvendt vil midler til fortsat dyrkningsmønster sikre de synlige træk i blokudskiftningen. De udflyttede gårdes fremtoning reguleres i 1983-fredningen, men der gives dispensationer vedr. bygningerne i forhold til driften.

Mandemarkes karakter af fortelandsby er bevaret i infrastrukturen og kan dokumenteres i ejerlav.

Der forefindes arkivalsk materiale ligesom der er udarbejdet analyse over landskabstræk på Østmøn inklusive dette område.

Kulturmiljø		Mandemarke
Tid		1880 til i dag
Karakteristik	Natur TD ind over	<p>Mandemarke landsby ligger i et meget bakket landskab på den "indvendige" side af det høje klinteterræn. Byen afgrænses således mod nordøst af de stejle, tætbevoksede Mandemarke bakker, der hæver sig lige nordøst for byen, mens det åbne landskab i sydvest falder ned mod kysten. Byen ligger i læ bag en morænebakke sydvest for byen og er ligeledes beskyttet af læhegn vest for byen.</p> <p>Mod nord, mellem Klintholm og Mandemarke, ligger Gunildsbjerg (83 m.o.h.) og St. Kirkebjerg (74 m.o.h.), som høje punkter i landskabet og afgrænser landsbyen topografisk.</p>
	Kultur	<p>Mandemarkes Pølsegård (over 100 tdr. land) lå nord for byen og havde vandmølle med afløb fra Plukkesø. Gården menes at have været høvdingegård, undtaget fra landsbyens dyrkningsfællesskab. Pølsegård udgjorde oprindelsen til hovedgårdsjorden, Klintholm Gods: I 1700-tallet opfører Plessens næstkommanderende major Cort von Lützwow en 58 fag stor gård lidt udenfor Mandemarke - på samme sted, som i middelalderen var Pølsegård. Bygningsmaterialer fra denne gård er brugt ved bygning af andre gårde/hus i Mandemarke.</p> <p>Før udskiftningen havde Mandemarke vangelag med på den ene side Busemarke og på den anden side Busene. Terrænet har begrænset landsbyens opdyrkning af jorden mod nordøst.</p> <p>Mandemarke bakker har, indenfor ejerlavsgrensene, hovedsagligt været benyttet som græsningsarealer for byens husdyr.</p> <p>Klintholm bliver den ene af de fem godser/distrikter, som Møn blev inddelt i ved Krongodssalget i 1769. Jorden til hovedgårdsejerlavene blev typisk lagt der, hvor bønderne havde deres fælles græsningsoverdrev, og jorden til hovedgårdsejerlavet til Klintholm Gods blev inddraget fra Mandemarke og Magleby og ligger således på de gamle fælles græsningsoverdrev til disse landsbyer.</p>

		<p>Et resultat af hestgardens indkvartering på Møn blev anlæggelsen af Frederik den 4s rytterskoler. I Mandemarke lå en rytterskole på hjørnet af Skovstrædet. Den blev i slutningen af 1800-tallet erstattet af grundmuret skolebygning og fungerede indtil 1937. Bygningen ligger stadig i byen.</p> <p>I landsby ligger to ikke-udflyttede gårde.</p>
	<p>Landskab</p>	<p>Vejen hen til landsbyen er kattet med levende hegn, og står markant i det åbne landskab. Set udefra domineres den tættere del af Mandemarke af træer og beplantning med kun nogle enkelte huse synlige, heriblandt nogle træhuse i den nordvestlige rand af byen.</p> <p>Bebyggelsen ligger i flere lag - mod sydvest klumper gårdene og husene sig sammen i en tæt bebyggelse - og må betegnes som en klyngelandsby med en forte beliggende øst for landsbygaden, mod nord afgrænset af Skovstrædet. Gaderne har tidligere været knyttet sammen som en ringgade rundt om fortens. Nu er den syd- og østlige del af ringen sti bagom byen.</p> <p>Matrikelstrukturen har et selvgroet præg, som udstykket efterhånden som gadejord og gårdtomter er blevet udmatrikuleret til ny bebyggelse. Denne matrikelstruktur står i modsætning til blokudskiftningen i landskabet omkring byen, hvor gårdene tydeligt aftegner sig på sit lod med regelmæssig indbyrdes afstand.</p>
	<p>Arkitektur</p>	<p>Landsbygaden følger en retning nord-syd og herefter sydøstover. Gaden danner ”rygrad” med stræder ud til hver side. Stræderne i vest møder landsbygaden igen i syd, mens de i øst fører ud i landskabet, op i skovbakkerne. Den gamle forbindelse rundt om fortens, øst om byen, er bevaret, men kun som sti.</p> <p>Den nordlige del af byen opleves som en forpost udenfor den egentlige by. Et smukt træ ved siden af et lavt bindingsværkshus med en fint udformet hvid låge står i kontrast til naboens høje</p>

og tilbagetrukne beliggenhed bag en velholdt hæk. Her danner en fin helhed overfor gadekæret.

Herefter er det vestsiden af gaden, der samler gaderummet med en fast række højtbeliggende huse overfor en åben grønning, hvor henover der kig til den tidligere rytterskole. Huset skiller sig ud af bygningsmassen ved at være grundmuret og med en vis pondus, mens størstedelen af byens øvrige huse er bindingsværk, nogle endnu med stråtag.

Terrænet ligger højt i hver ende af byen, mens den centrale del af landsbyen ligger lavt. Landsbygaden går i et endnu lavere leje ved sidevejen Skovstrædet, hvor et par huse ligger på høje tofter på den ene side af vejen, og marken på den anden side holdes på plads i det højere niveau af et gærde. Overfor denne mark ligger den tidligere rytterskole særligt højt med gavl ud til landsbygaden.

I den lave del af byen skiller en bygning - en tidligere købmandsbutik sig ud - bygget i en stil inspireret af Bedre Byggeskik og med fornem frontkvist ud mod gaden.. Her er stadig en fornemmelse af centrum, understøttet af den lave beliggenhed. Overfor er der grønning (den gamle forte) med udsigt til skovbakkerne.

I landsbyens sydøstende dannes et veldefineret gaderum af et hus helt ude i gadelinjen med en flot hæk og en trærække overfor. Dette gadebillede tager imod fra sydøst og trærækken nærmest leder en ind i byen. Herfra kan man desuden se til bagsiden af Skovstrædet, idet blikket følger antydningen af skel øst om den gamle forte. Også i denne del af byen er terrænet med til at definere byen: vejen falder ind gennem landsbygaden.

Gårdene på de blokudskiftede marker udenfor byen står med store velbyggede stuehuse og sammenbyggede længer, som afspejler jordernes størrelse.

--	--	--	--

10. Damme/Askeby

Damme/Askeby er en landsby med landsbygade som går gennem Askeby og Damme set fra nord mod syd. Damme/Askeby ligger i et bakkeland, markeret af bakken Præstebjerg. Landsbyen er vokset frem i takt med landbrugsproduktionens vækst og industrialiseringen af Møn i slutningen af 1800-tallet. Der er fysiske spor af oplandslandsbyen, som rummer alle andelslandsbyens elementer. Disse er mejeri, brugs, dyrlægebolig, gårde, arketyperiske huse i provinsbyarkitektur, gadekær, autoværksteder, bank, idrætsanlæg på fællesjord ejet af Fanefjord Sogn, som bruges som samlingsplads og Præstebjerg, som har været meldestation under 2.verdenskrig og bruges som udflugtsmål registreret af amtet, teatersal og biograf. Saftstationen og funktionærboliger afspejler sukkerroernes betydning for Møn. Nyere renoveringer fra slut 1980erne afspejler initiativ i landsbyen Fanefjord med ombygning af eksisterende bygninger til institutionsformål. Nyeste brug af bygninger er til rekreative og turismeformål. Det er et kulturmiljø som er væsentligt for Vestmøn, repræsentativt og tidstypisk for landsbyer på Møn.

11. Stege Nor

Stege Nor danner en afgrænset helhed med vandet i Stege Nor i midten og kysterne omkring. Noret munder ud i Stege Bugt. Set fra Skelbæk bro syd for Stege aftegnes Stege skyline med sukkerfabrikkens træer, sukkerfabrikkens siloer, rådhuset, politistationen, ejendomsgavl i Rådhusgade, Empiregården og Mølleporten med voldens bevoksning. Mod vest ses Lendemarkes sydside, Rødkilde Højskole og mod øst proprietærgården Katrinedal.

Stege Nor har haft betydning for erhvervsfiskere og lystfiskere og som overfart til Stege med landbrugsprodukter som æg. Stege Nor bruges i dag til erhverv og af lystsejlere.

Det er væsentligt for Steges og de søndre byers samfærdsel, repræsentativt for kystkultur og tidstypisk for 1800 og 1900 tallets kulturspor i landskabet. Stege Nor er sårbart for ?

12. Ulvshale

Ulvshale præges af skov, som er opstået ved tilplantningen i 1840erne. Skoven drives som naturskov. Skoven rummer fysiske spor af Frede Bojsens udsigtstårn. Skoven rummer 7 gamle ege som er de eneste tilbage efter Stegensernes fældning af skoven efter krongodssalget i 1769. Skoven afgrænses mod engarealer med sommerhusbebyggelse. Sommerhusbebyggelsens udstykninger er repræsentative og tidstypisk for sommerhusbebyggelse i forhold til en købstad som Stege. Sommerhusbebyggelsen er velbevaret. Sommerhusbebyggelsen er sårbare over for ændringer forårsaget af nye ejere. Veddelen er en tørlagt inddæmning som er sårbare over for genopretning i naturinteressers øjemed. Den bør bevares som kulturhistorisk minde om inddæmningen.

Ulvshale er et væsentligt kulturmiljø på grund af højskoleforstander Frede Bojsens interesser i Ulvshale, som dannede det nuværende natur- og kulturgrundlag for bebyggelse og rekreativsmønster. Ulvshale er et kulturmiljø på nationalt plan på grund af sjældenheden.

13. Fanefjord

KBP

14. Nyvang og Ryttervænget

Nyvang husmandsudstykning er dokumenteret i kort vedr. udstykningen fra 1925.

Der er 14 husmandssteder med samme form. Alle bruges i dag til boliger og enkelte til lystejeendomme med heste. Navnlig et på Ryttervænget er velbevaret. Ryttervænget er fra 1943, der er fire, der i dag bruges til beboelse. Husene er sårbare over for ændrede bygningsdetaljer som

indsættelse af nye industrifremstillede vinduer og døre, som markant ændrer bebyggelsens samlede fremtoning.

Husmandsudstykningskerne er valgt som væsentlige for historien for husmændene på Møn og som repræsentative for udstykningskerne i øvrigt bl. a. i Ålebæk. Der har kun været få husmandsudstykningskerne på Møn sammenlignet med landet som helhed.

15. Hegnede

Hegnede fysiske strukturer i landskabet med udskepningsbro som ses klart i frostvejr med is på den lange bro markerer teglværksindustriens infrastruktur med udskepnings af tegl til byggeri fra Hegnede Teglværk. Teglværket holdt op i 1910. Teglværksindustrien var en del af industrialiseringen på Møn knyttet til byggeri og anlæg af huse i de fremvoksende landsbyer, købstaden Stege og til stuehuse og driftsbygninger i landbruget. Huse i Møllebrøndstræde, Stege er bygget af røde teglsten fra Hegnede Teglværk.

For foden af Hegnede bakke findes der flint i rigt mål fra (bonde)stenalderen.

Hegnede er repræsentativt for mønske teglværker.

16. Klintholm Gods

Klintholm Gods hovedbygning og allé findes som fysiske levninger i landskabet, hvor godset er anlagt efter krongodssalget i 1769. Slægten Scavenius ejede Klintholm Gods til 1980. Ejerskabet over flere hundrede år har betydet, at herregårdens drift har afsat spor i det østmønske landskab med godsmarker og huse tilhørende godset. Til herregården anlagdes have og park i barokstil som aftegner sig i dag i oprindelige størrelsesforhold. Klintholm Gods' drift med indtægter fra rekreativ virksomhed som indgang til Klinteskov ses i bevarede skilderhuse ved indgang fra nord og syd til Store Klint med nu nedlagte faciliteter for turister. Klintholm Gods' ejerskab til huse i Klintholm Havn er med til at præge bevaringen af huse i Klintholm Havn.

Klintholm Gods er valgt som væsentligt for Møns og Østmøns kulturhistorie med påvirkninger af land og by på Østmøn. Det er repræsentativt for mønske godsers godshistorie og typisk for godser i landet som helhed. Mens hovedbygningen både er fredet og ikke sårbar, er husene i Klintholm Havn sårbare for ændringer i funktioner ved ejerskifte.

17. Nordfeld

Herregården Nordfeldt i engelsk godsstil ligger omgivet af park i engelsk havestil og skov, som er kendetegnet ved naturskovslignende drift og høj grad af naturpleje. Til herregården hører inspektørbolig som i dag rummer godsejerens bolig. Til godset hører et antal huse langs med kysten. Godset drives som landbrug med marker tilsvarende godsets størrelse og med afgrøder på Borre Søpose. Mens både hovedbygning og inspektørbolig er fredede, er hovedbygningen sårbar for forfald, da hovedbygningen er tømt for sin funktion som bolig.

Nordfeldt gods er valgt på grund af de fysiske strukturer i landskabet. Det er væsentligt for godsdrift på Møn med skov- og landbrugsdrift som virker naturplejende.

18. Daneflint

Daneflint er en fabrik lokaliseret ved Grønsund på grund af muligheden for nem optagelse af kugleflint som vandrer langs kysterne rundt om Møn fra Møns Klint. Fabrikken producerer sand til sandpapir i 7 forskellige størrelser. Fabriksanlægget er oprindeligt fra slutningen af 1800-tallet. Produktionen blev muliggjort ved transport af kugleflint i skibe. Fabrikken fik vejforbindelse ind

over Vestmøn til hovedlandevejen nord – syd den senere A 2 som var nødvendig for transporten til udlandet. Fabrikken optog fra 1950erne til 1990erne arbejdskraft fra landbruget, som var overflødiggjort ved mekanisering og senere sammenlægninger.

Daneflint er valgt som væsentligt industrianlæg inden for forarbejdning af lokal resurse flint. Fabrikken er autentisk. Den er sårbar over for ændringer ved ejerskifte.

19. Lindholm

Lindholm er en statslig forskningsinstitution placeret på en ø i Stege Bugt af smittehensyn. Helheden er væsentlig for sine bygninger og levn af sporene af statslig intervention over for sygdomme, som er inficerende ved virus. Lindholm har været drevet som en stor gårdhusholdning, hvorfor jord er udlagt til køkkenhave. Strukturen ses stadig. Lindholm er repræsentativ for forhold som kræver særlig beliggenhed i udkantsonråder ligesom Lindholm er en af få tilbageværende statsinstitutioner i Møn Kommune.

Lindholm er sårbar over for ændringer ved udvidelser af bygningerne som pågår nu. Der skal værnes om elementerne i kulturmiljøet som lysthus i haven og mulighederne for at se anlægget som er typisk for institutioner i 1900-tallets første del.

20. Elmelunde

KBP

Op til 1659

Fra 1660 er overleveret matriklen hvor Elmelunde slot var placeret. I dag ligger Elmelundegård der. Der er levn i bakklandet øst for Elmelundegård af karpedamme som forventes at være blevet brugt i renæssancen. Landsbyen Elmelunde er præget af eftertidens infrastruktur i det den gamle hovedlandevej gik syd om kirken. Denne er velbevaret. Ligeledes alderdomshjem som tegn på ældreforsorgen i 1950erne, som senere er overgået til pensionat, som afspejler turismen på Møn. Elmelunde er valgt på grund af kirken med Elmelundemalerens kalkmalerier og landsbyen opstået omkring kirken. Ved kirken ligger en kunstig sneglehøj. Der er gadejord fælles i lav for landsbyens beboere.

Elmelunde er væsentlig for sit bidrag til kalkmalerierne på nationalt niveau ved at rumme kimen til Elmelundemesterens værksted. Landsbyen omkring er repræsentativ som landsby med gårdsanlæg på formodet byggeri fra middelalderen. Lav omkring gadejorden er repræsentativ for tidlig landsbyorganisering ligesom andelslandsbyens elementer som friskole er tidstypisk for Møn.

21. Rødkilde Højskole

Rødkilde Højskoles beliggenhed ved Stege Nor er udtryk for kulturhistoriske interesser i placering af skolevirksomhed i landskabet. Før skolen blev placeret der med vilje af ejerne, var der ager ned til Noret. Rødkilde Højskoles bygninger udtrykte tidens interesse for historie ved sin historicistiske stil. Bygninger er placeret i et parkanlæg som stadig holdes som park. Bygningerne er fredede. Rødkilde Højskole er enestående på nationalt niveau ved at have haft samme form og funktion siden oprettelsen. Den er væsentlig for Møn med sit bidrag til uddannelse af unge inden for folkehøjskolens skoleformer som landbrugsskole, sygeplejeskole, naturskole og teaterskole. Rødkilde Højskole er velbevaret og under modernisering af elevbygninger med genskabelse af oprindelige elementer som trappe foran skolebygningen ud mod parken. Rødkilde Højskole er sårbar over for ændringer i skole og uddannelsesmønstre ved optag af elever som kan føre til ændringer i bygningerne og til nyopførelse af bygninger som truer parkens kulturspor af tidligere højskoleformer.

22. Bogø Havn

Bogø Havn er valgt på grund af dens betydning for øens infrastruktur og forbindelser over vandet til Falster. Denne var nødvendig på grund af tidligere herredsinddeling hvor Bogø hørte til Maribo amt og ikke til Præstø amt som de øvrige sogne Bogø blev lagt sammen med i 1968. Havnen er en naturhavn for foden af en bakke, som er midt på Bogø. Bogø Havn har haft færgetrafik med passagerer til Stubbekøbing op til omkring år 2000 til trods for Farøbroen fra 1985, som tog broderparten af transportbehovet fra Møn over Bogø sydpå. Siden hen har der været trafik om sommeren hvilket afspejler udkantsområdets behov for faciliteter til transport af turister. Bogø Havn er repræsentativ for en erhvervs- og trafikhavn som nu har karakter af lysthavn.

23. Museumsgården

Museumsgården er en udflyttergård fra 1800 fra landsbyen Keldbylille. Museumsgården er udflyttet fra matrikel i Keldby, hvor der senere blev bygget centralskole som nu huser keramikværksted. Museumsgårdens bygningsanlæg står som ved udflytningen ligesom havens strukturer fra omkring 1900 og frem typisk for en præstegårdshave er bevaret. Museumsgården og haven er fredet som et af få tilbageværende eksempler på firlænget bondegård med pigstensbelagt gård på Møn. Gårdens bevaring skyldes i høj grad gårdens få beboere set over 200 år. Siden 1968 har gården fungeret som museum under Nationalmuseet, hvis statsanerkendte drift er overgivet til Møns Museum af Møn Kommune i 1991. Anlægget er med sine høje gamle træer, havens karakter af park og det oprindelige bygningsanlæg enestående på lokalt, regionalt og nationalt plan. Museumsgården er ikke truet så længe driften ligger i offentlig regi som statsanerkendt museum som vedligeholder gården og haven efter forskrifterne. Museumsgården er sårbar over for ændringer i drifts- og administrationsforhold.

24. Råbylille Sø

Det afgrænsede område Råbylille sø er valgt, fordi det er et væsentligt tegn på den samfundsmæssige udvikling med det formål at afvande ager for at indvinde landbrugsland. Digerne danner skel mellem land og vand. Der er digelav omkring Råbylille sø.

Råbylille sø er valgt ud fra registrering af diger på Møn ved KUAS på basis af materiale fra Top10DK, som ifølge KUAS er digitaliseret ud fra 4 cm kortene. Dette kortværk var det juridiske grundlag for de oprindelige §4-udpegninger. Amtets registreringer siden 1970erne er med. Kortudsnit med diger vedlagt.

Udsigt fra Råby Oved Skov mod syd ned over det flade afvandede område Råbylille Sø med Østersøen i baggrunden.

Optaget maj 2003 ved Møns Museum, EMR [\[Fig0023.jpg\]](#)

Udsigt fra Råby Oved Skov mod syd ned over det flade afvandede område Råbylille Sø med sommerhusområdet ved Råbylille Strand.

Optaget maj 2003 ved Møns Museum, EMR [\[Fig0022.jpg\]](#)

25. Damsholte Kirke

Damsholte Kirke er valgt som pejlemærke for Vestmøn. Kirken hører til Marienborg gods og Calmetterne er begravet i kirken. Landsbyen Damsholte var vigtig for sukkerroeproduktionen med saftstation. Damsholte Kirke er garanteret tilsyn som kirke og ikke sårbar mens landsbyelementerne er sårbare for ejerskift.

26. Det græske kvarter

Det græske kvarter nord for volden ved Skydevænget i Stege er et planlagt kvarter af købstadsforvaltningen i Stege Købstad. Kvarteret blev rejst fra 1920 med murermestertegnede villaer på bestilling af velhavere fra Stege og Møn. Gadenavne afspejler den tilrettelagte planlægning som også ses i husenes navne med græske navne og enkelte latinske. Det er et velbevaret kvarter med samme socialtopografiske karakter som ved starten. Det græske kvarter er væsentligt som symbol på udbygningen af de nye villakvarterer uden for volden i Stege. Det er repræsentativt for Steges byudvikling og tidstypisk.

27 Kostervig

KBP Kong Asgers høj

Kostervig er en af de første inddæmninger på Møn med det formål at vinde land for at bruge det som landbrugsland gennem dræning og nedlægning af drænrør. Det er væsentligt som kendetegn på inddæmningerne på Møn i samme grad som Veddelen, Ulvshale og tørlægningen af Askeby/Røddinge søer. Borrensbjerg er en bakke med velbevaret minde om traktørsted i nuværende bygninger.

Det er beskrevet i ny forskning som er publiceret i 2005 vedr. inddæmninger i Danmark og må anses som væsentligt på nationalt plan via registrering som kulturmiljø i landsdækkende undersøgelse. Det er sårbart over for omlægning af marginalområder i landbrugets dyrkning af dem hen mod anvendelsen til rekreativt landskab. Det rekreative kulturlandskab presser på med udsigt til vand, hvorfor ønsker om åbning for vandet gennem fjernelse af drænrør m.v. ikke kan imødekommes.

28 Råbymagle

Råbymagle huser flere velbevarede gårde karakteriseret ved sammenbyggede længer og porthammer. Landsbyens struktur er velbevaret ligesom diger er sogneskel.

Er valgt på grund af de velbevarede gårde som er de fysiske udtryk for bærende landbokulturelle værdier på Møn.

29 Hårbølle Bro

Hårbølle bro er udtryk for brug af havnen ved Hårbølle, som var fiskerleje. Nord for havnen er der skanser. På Hårbølle havn findes røde skure brugt af fiskere, som er omfattet af lokalplan ved Møn Kommune. I området findes vandrige arealer som er forsynet med diger. Der er sommerhusområde fra starten af 1960'erne.

Hårbølle bro er valgt som udtryk for erhverv med fiskeri som hovednæring og som område med skanser i befæstningsøjemed og mulighed for forsvar af landet.

30 Klintholm Havn

Klintholm Havn er en anlagt havn fra 1878 som blev anlagt for at opfange erhvervsmuligheder for fiskeri på Østmøn. Havnen har siden opfyldt sit formål med opgange og nedture i forhold til lovgivningen og resurser til erhvervsfiskeri. Klintholm Havn har flere fysiske kulturspor af hele perioden som havnearealet med moler og garnhuse og fiskerskure. Der er stejleplads mod øst, pakhus, toldbod, fællessalg af fisk, fiskeeksportvillaeer, huse, badehotel, parcelhuse for fiskere fra 1980'erne i Klintholm Havn. Konflikt mellem fiskerne om fiskerihavn og eksistensen af lystbådehavn førte i 1985 til adskillelse af erhvervsfiskerihavn og lystbådehavn med marina og hotel. Marinaen har siden trukket udvikling inden for turismeerhvervet med pensionat, restauranter og sommerhuse samt gallerivirksomhed med sig i nuværende oprindelige garnhuse.

Klintholm Havn er et væsentligt kulturmiljø med de oprindelige havnestrukturer med bassinger og havnearealer som forudsætning for landing af fisk til videresalg. Samtidig er bygninger med offentlige formål til stede men tømt for funktionerne. Klintholm Havn er sårbar over for udvikling inden for fiskeri og turisme som medfører afmatning i erhvervene. Klintholm Havns bygninger er sårbare over for ejerskift.